

2. Педагогічна та вікова психологія

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКОЛИ –
ІНТЕРНАТ «ОБДАРОВАНІСТЬ»

Греса Н.В., доцент, к.психол.н., доцент кафедри соціології та психології

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стимулювання розвитку відповідальності особистості в юнацькому віці є актуальним і безперечно доцільним, унаслідок вирішальної ролі особистісного і професійного самовизначення для усієї подальшої життєдіяльності людини. У статті проаналізовані особливості локусу контролю та відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи та школи – інтернат «Обдарованість».

Ключові слова: особистість, відповідальність, юнацький вік, локус контролю, інтернальність, екстернальність.

Стимулирование развития ответственности личности в юношеском возрасте является актуальным и бесспорно целесообразным, вследствие решающей роли личностного и профессионального самоопределения для всей дальнейшей жизнедеятельности человека. В статье проанализированы особенности локуса контроля и ответственности старшеклассников общеобразовательной школы и школы - интернат "Одаренность".

Ключевые слова : личность, ответственность, юношеский возраст, локус контроля, интернальность, экстернальность.

Hresa N.V Special aspects of senior students responsibility of boarding school "Obdarovanist".

Stimulating the development of liability of a person in youth age is relevant and useful, undoubtedly due to the crucial role of personal and professional self-determination for all future human life. The article analyzes the features of locus control and responsibility of senior pupils of secondary schools and boarding schools- "Obdarovanist".

Keywords: identity, responsibility, youth age, locus of control, internal, eksternal.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство ставить нові горизонти розвитку особистості – особистості, що розкриває всю повноту власного потенціалу; сповідує свободу вибору, не порушує меж іншої людини; вміє створювати стосунки, сповнені близькістю та глибиною... Саме таку особистість можна назвати відповідальною, що найважливіше – не тільки за себе, але й за інших - і ця відповідальність не нав'язана ззовні, а є фундаментальною особистісною характеристикою. Саме відповідальність є тією психологічною якістю, наявність якої позитивно виявляється в регуляції діяльності і є ознакою зрілості особистості. Відповідальність – це, перш за все, усвідомлення особистістю власної необхідності, обов'язків і розумне їх виконання [1].

Юність - це такий віковий період розвитку людини, який пов'язано з підготовкою молоді до майбутнього дорослого, трудового життя. Проблема самоактуалізації особистості в юнацькому віці придбаває особливу актуальність у зв'язку з тим, що цей вік є тільки початком становлення дорослішання, початком прийняття відповідальності за своє майбутнє життя, а також характеризується відсутністю напрацьованого, пережитого і вистражданого власного досвіду, що ускладнює їх орієнтацію в соціальній дійсності, саморегуляцію ними своєї поведінки у відповідь на умови соціального середовища і дії, реакції інших людей, що постійно змінюються. Проблема відповідальності особи за своє майбутнє, будучи однією з центральних проблем психології, в умовах різких кризових змін в нашому суспільстві звучить усе більш актуально. У цій обстановці процес дорослішання молоді, і без того складний, пов'язаний з рядом відомих труднощів особового плану, протікає ще більш напружено. Конкурентоспроможність зростаючої особистості в умовах непередбачуваності і різноманіття сучасного життя забезпечує не лише високий рівень інтелектуальної підготовленості, інформаційній компетентності, володіння певним набором соціальних компетенцій, але і усвідомлення себе як автор свого життя, а значить уміння направляти, ініціювати її самому, створювати умови для свого розвитку, тобто здатність бути її суб'єктом. У зв'язку з цим

загострюється проблема виявлення і особових детермінант, сприяючих становленню відповідального відношення до планування, і досягнення свого майбутнього вже в старшому підлітковому віці [6]. У сучасній психологічній науці є ряд відносно самостійних напрямів у вивченні відповідальності : відповідальність як моральна категорія (Л. Кольбегр, Ж. Пиаже, Ж. - П. Сартр, Х. Хекхаузен, та ін.), співвідношення свободи і відповідальності (К.А.Абульханова-Славская, А.В.Брушлинский, А.Ф.Плахотный, К. Роджерс та ін.), системний підхід до вивчення відповідальності (А.И.Крупнов, В. П. Прядеин та ін.), відповідальність з позицій каузальної атрибуції (В. С. Агеев, К. Муздыбаев, Ф. Хайдер та ін.), співвідношення соціальної і особистісної відповідальності (А. Адлер, Р. Мей, В. А. Розанова, В. Г. Сахорова, А.Г.Спиркин та ін.) становлення і виховання відповідальності (З.Н.Борисова, М. В. Борцова, В. С. Мухина та ін.) [5].

Аналіз останніх досліджень. Відповідальність - одна з базових морально-вольових властивостей особистості, яка, на думку багатьох учених, є вищою особистісною освітою, складним феноменом, що характеризує особистісну і соціальну зрілість людини. Для формування особистісної відповідальності і вольової сфери особистості в цілому, особливе значення має підлітковий вік, впродовж якого виникають ідеальні зразки поведінки, створюється моральна основа, що дозволяє людині самій управляти своєю поведінкою і розвитком. Стимулювання розвитку відповідальності особистості саме в юності представляється у край актуальним і безперечно доцільним унаслідок вирішальної ролі особистісного і професійного самовизначення для усієї подальшої життєдіяльності людини.

Проблема відповідальності була предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, М.М. Бахтін, Г.С. Костюк, Т.М. Титаренко, О.М. Леонт'єв, К.К. Муздыбаєв, М.В. Савчин, В.А. Роменець, Дж. Роттер, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Нойман, Е. Фромм, Ф. Перлз, К. Юнг та ін.).

Увага дослідників проблеми відповідальності зосереджувалася, зокрема, на вивченні її структурних складових (С.В. Баранова, М.В. Савчин, Л.П. Татомир), критеріїв та показників (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Дементій, М.В. Савчин, Л.П. Татомир, Г.П. Татаурова), вікових особливостей розвитку (Ю.А. Алексєєва, І.Д. Бех, І.С. Булах, М.Й. Боришевський, В.М. Горovenko, В.І. Ігнатовський, А.М. Омаров, В.М. Оржеховська, І.Г. Тимощук), специфіки становлення у різних видах діяльності (С.Ф. Анісімова, В.П. Бех, Б.С. Волков, С.І. Дмитрієва, К.К. Муздибаєв, О.Ф. Плахотний, М.С. Солодка та ін.).

В психології, крім розрізнених, наявні і досить систематизовані дослідження відповідальності, яка запропонована В. П. Прядєїним [8], який встановив компонентний склад відповідальності, що найчастіше зустрічався в роботах різних дослідників: динамічний, емоційний, мотиваційний, результативний, регулятивний та когнітивний компоненти.

В роботах А.І. Крупнова та В.П. Прядєїна результативний компонент розглядається в предметній та суб'єктній сферах. Результативна предметність – пов'язана з результативністю суб'єкта у зв'язку з виконанням колективних дій. Суб'єктна результативність пов'язана з завершенням відповідальних дій в зв'язку з особистою необхідністю, власним благополуччям [7].

Зважаючи на те, що найкраще відповідальність простежується саме в діяльності суб'єкта її досліджують в динамічному контексті (А.Г. Нудельман, В. М. Шуренков та інші) [10]. В.П. Прядєїним динамічний компонент розглядався за параметрами ергічності та аергічності. При цьому динамічна ергічність характеризується самостійним, без додаткового контролю виконанням важких та відповідальних дій, тобто поведінковою активністю. Динамічна аергічність – проявляє себе в нерішучості й необов'язковості суб'єкта, відмова від реалізації відповідальних завдань [8].

Емоційний компонент виражається в переживанні людиною почуття відповідальності, боргу та совісті (А.В. Філіпов, В.К. Ліпінський). Почуття відповідальності виражається в таких емоційних станах як турботливість, старання, клопотаність [4]. В. П. Прядєїн розглядав емоційний компонент за

параметрами стеничності – наявності позитивних емоцій при виконанні відповідальних дій та астенічності – вираженості негативних емоцій при реалізації відповідальної справи [8].

Регулятивний компонент зазвичай пов'язують з інтернальним та екстернальним самоконтролем і розглядають з позиції локуса контролю (К. Муздибаєв, Кузнецова, Н.А. Мінкіна, В.Ф. Сафін та інші) [4,7]. В дослідженнях А.І. Крупнова та В.П. Прядеїна регулятивний компонент розглядається з позицій інтернальності та екстернальності суб'єкта. Регулятивна інтернальність проявляється в самостійності, самокритичності й незалежності при виконанні відповідальних дій, по здатності особи брати на себе відповідальність. Регуляторна екстернальність характеризується з позиції перекладання відповідальності на інших людей й обставини [8].

Когнітивний компонент характеризується співвідношенням загальних знань про суть відповідальності і уявлень про конкретні норми відповідальної поведінки (Т. Н. Смірнова) [2]. В.П. Прядеїн відзначив важливість розрізнення понять – когнітивне осмислення та обізнаність. Когнітивне осмислення - визначає глибоке розуміння самої суті відповідальності. Когнітивна обізнаність - характеризується поверхневим розумінням відповідальності [8].

Мотиваційний компонент відповідальності особистості, як стверджує В.Г. Агеєв, залежить від сфери відображеної в мотивації дійсності, тобто від принципових можливостей адекватно відображати дійсність [10]. На думку В.П. Прядеїна, мотиваційний компонент може розглядатися з позиції соціоцентричності та егоцентричності. Під соціоцентричною мотивацією розуміють - соціально значущу мотивацію, що реалізується в виконанні відповідальних дій через бажання бути серед людей, займати своє місце в колективі. Егоцентрична мотивація розглядається з позиції особисто значущої мотивації, що проявляється в бажанні привернути до себе увагу, отримати винагороду, уникнути особистих труднощів [7].

Крім того, на думку Т.Ю. Ушакової, при вивченні особливостей структури відповідальності, доцільним є виділення морального та нормативного компонентів. Де моральний компонент це- власні моральні норми, що

спонукають до відповідальності, а нормативний - норми суспільства, що спонукають до відповідальності [10, с.191].

В сучасному суспільстві на даний час підвищуються вимоги до таких властивостей особистості, як активність, самостійність, відповідальність. Тому в умовах переоцінки цінностей і зміни соціальних ідеалів проблема виховання відповідальності старшокласників стає однією з пріоритетних. Нові соціальні умови вимагають особистісної відповідальності людини, яка вміє самостійно приймати рішення і відповідати за свій вибір.

Мета статті - дослідити особливості відповідальності старшокласників школи - інтернат «Обдарованість».

Виклад основного матеріалу. У дослідженні відповідальності, приймали участь старшокласники обласної спеціалізованої школи- інтернат II- III ступенів «Обдарованість» Харківської обласної ради та загальноосвітньої школи № 93 м. Харкова. Загалом 41 людина: хлопці та дівчата 11 класів, у віці 16-17 років. Як відомо, модель особистості Дж. Ротера припускає, що деякі індивіди проявляють в поведінці яскраво виражені зовнішні (інтернальні) і внутрішні (екстернальні) стратегії атрибуції; інші ж дотримуються проміжних позицій. Відповідно до того, яку позицію займає індивід на континуумі інтернальності-екстернальності, йому приписується певне значення локусу контролю. Тобто локус контролю особистості - це схильність людини бачити джерело управління своїм життям переважно або в зовнішньому середовищі, або в самому собі. Виділяють два види локусу контролю: інтернальний і екстернальний [3, с.34-35].

Дослідження, проведені А.А. Реаном вказують, що за типом локусу контролю - інтернальність або екстернальність, можна судити про ступінь схильності підлітків до обману і здійснення аморальних поступків [9, с. 31]. Також можна припустити, що локус контролю має регулюючий вплив на багато аспектів поведінки людини, граючи важливу роль у формуванні міжособистісних відносин, у способі вирішення особистісних кризових ситуацій, вмінні самостійно приймати рішення і відповідати за свій вибір.

Для вивчення психологічних особливостей локусу контролю у старшокласників нами була обрана модифікована Є.Г. Ксенофонтовою методика «Рівень суб'єктивного контролю». Результати аналізу психологічних особливостей локусу контролю старшокласників наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники локусу контролю старшокласників загальноосвітньої школи та школи - інтернат «Обдарованість» ($M \pm m$)

Шкали	Групи старшокласників		t	P
	Школа – інтернат «Обдарованість»	Загальноосвітня школа		
Ід	4,68±0,23	5,37±0,39	1,52	-
Ін	6,05±0,24	5,89±0,35	0,38	-
Псоб	1,36±0,33	0,32±0,37	2,10	0,05
Іу	10,45±0,48	9,58±0,73	1,00	-
ус	4,68±0,28	4,89±0,35	0,47	-
уп	5,59±0,22	5,58±0,39	0,02	-
Ім	8,05±0,42	8,63±0,79	0,65	-
мк	2,95±0,30	3,21±0,52	0,43	-
мо	4,95±0,14	5,58±0,31	1,85	-
Іс	3,77±0,16	5,21±0,46	2,96	0,01
Із	4,05±0,47	5,05±0,37	1,07	-
За	3,36±0,55	8,21±0,67	5,60	0,001
дт	1,82±0,19	4,16±0,56	3,96	0,001
дс	7,59±0,11	5,63±0,33	5,63	0,001
Іо	7,14±0,26	5,79±0,49	2,43	0,01
ж	11,86±0,69	12,42±0,80	0,53	-
я	12,05±0,56	12,79±0,96	0,07	-

Прим: **Ід**- Інтернальність у сфері досягнень. **Ін** - інтернальність у сфері невдач. **Псоб** - схильність до самообвинувачення. **Іу** - інтернальність у учбової діяльності. **ус** - учбово - соціальний аспект інтернальності; **уп**- учбово – процесуальний аспект інтернальності. **Ім** - інтернальність у міжособистісному спілкуванні. **мк** - компетентність у сфері міжособистісних відносин; **мо** - відповідальність у сфері міжособистісних відносин. **Іс** - інтернальність у сфері сімейних відносин. **Із** – інтернальність у сфері здоров'я. **За** - заперечення активності. **дт** - готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів; **дс** - готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї. **Іо** - «інтернальність загальна» **ж** - інтернальність суджень про життя взагалі; **я** - інтернальність при опису особистісного досвіду.

З таблиці 1 видно, що у старшокласників школи – інтернат «Обдарованість» середні показники за шкалою «схильність до

самообвинувачення» має позитивне значення та є вірогідно вищими ніж в групі школярів загальноосвітньої школи ($1,36 \pm 0,33$ та $0,32 \pm 0,37$, при $p \leq 0,05$).

Це свідчить про те, що старшокласники школи – інтернат вважають, що причина їх невдач - вони самі, а причина їх досягнень - хтось інший: «це випадково», «мені допомогли» і т.п. Аналіз отриманих результатів середніх показників інтернальності старшокласників у сфері сімейних відносин доводить наявність зниження інтернальності у групі школярів школи – інтернат «Обдарованість», причому між показниками розбіжності вірогідні ($5,21 \pm 0,46$ та $3,77 \pm 0,16$, при $p \leq 0,01$) (табл. 1).

Тобто старшокласники загальноосвітньої школи вважають себе більш відповідальними за події у сімейному житті, а досліджувані старшокласники школи - інтернат вважають не себе, а своїх партнерів відповідальними за значущі події і ситуації у сімейному житті.

Аналіз отриманих результатів щодо інтернальності у запереченні активності доводить наявність статистично вірогідного зниження інтернальності у групі старшокласників школи – інтернат «Обдарованість» ($8,99 \pm 6,0$ та $3,36 \pm 0,55$, при $p \leq 0,001$), причому між середніми показниками інтернальності у сфері заперечення активності за субшкалою «готовність до діяльності», яка пов'язана з подоланням труднощів, ($4,16 \pm 0,56$ та $1,82 \pm 0,19$, $p \leq 0,001$) більше властива старшокласникам загальноосвітньої школи, а готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї ($7,59 \pm 0,11$ та $5,79 \pm 0,49$, при $p \leq 0,001$) старшокласникам школи – інтернат, розбіжності вірогідні.

Таким чином, старшокласники школи – інтернат «Обдарованість» більше вірять у власні сили, які дають їм можливість впливати на своє життя, та готові до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї. А старшокласники загальноосвітньої школи пояснюють свою слабку активність законами всесвіту та не намагаються щось змінювати в своєму житті, їм властива слабка здатність здійснення діяльності та відповідальності за неї, але вони готові долати труднощі у діяльності.

У старшокласників школи – інтернат «Обдарованість» середній показник загальної інтернальності виявився вірогідно вищим, ніж у старшокласників загальноосвітньої школи ($7,14 \pm 0,26$ та $5,79 \pm 0,49$, при $p \leq 0,01$). Тобто в цілому старшокласникам школи – інтернат «Обдарованість» властивий інтернальний локус контролю (внутрішній), який свідчить про упевненість в тому, що сили, які впливають на долю людини, знаходяться усередині нього самого; те, що відбувається з людиною, значною мірою є результатом його активності, і, отже, відповідальність за власне життя лежить на самій людині, а не на інших, зовнішніх відносно нього, силах.

Далі нами за допомогою опитувальника багатовимірно-функціонального аналізу відповідальності (В.П. Прядєіна) були вивчені особливості відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи та школи – інтернат «Обдарованість», результати наведені в таблиці 2.

Порівняльний аналіз показав, що старшокласникам школи «Обдарованість» достовірно більш притаманні такі складові відповідальності як прагнення інструментально-стильові ($23,27 \pm 0,81$ та $20,95 \pm 0,68$, при $p \leq 0,05$), ніж старшокласникам загальноосвітньої школи. А старшокласникам загальноосвітньої школи в свою чергу достовірно більш властиві такі складові відповідальності як когнітивна обізнаність ($21,00 \pm 1,34$ та $16,77 \pm 0,80$, при $p \leq 0,05$), емоційність стенична ($26,21 \pm 1,11$ та $23,32 \pm 0,93$, при $p \leq 0,05$) та прагнення змістовно-сенсові ($25,79 \pm 0,79$ та $23,09 \pm 0,53$, при $p \leq 0,05$), ніж учням школи «Обдарованість». Відносно інших показників достовірних відмінностей не реєструється. Таким чином, отримані результати свідчать що старшокласникам школи –інтернат «Обдарованість» спрямовані на затрату великої особистісної енергії, рішучості, бажанням зайняти лідируюче положення при виконанні відповідальних справ. А старшокласникам загальноосвітньої школи характерне поверхнєве розумінням відповідальності, тобто розглядом якоїсь однієї сторони, яка розкриває якості неспецифічного, загального характеру. Але при цьому їм властиво переживати позитивні емоцій при виконанні відповідальних справ, а також притаманна обов'язковість та сумлінність, які проявляються при виконанні справ альтруїстичного характеру,

спрямованих більшою мірою на соціальне оточення.

Таблиця 2

Показники відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи та школи – інтернат «Обдарованість» ($M \pm m$)

Шкали	Групи старшокласників		t	P
	Школа –інтернат «Обдарованість»	Загальноосвітня школа		
Динамічна ергічність	22,09 ±1,22	24,74±0,79	1,82	-
Динамічна аергічність	17,36±0,45	18,42±1,20	0,83	-
Мотивація соціоцентрична	21,27±0,88	23,68±0,87	1,05	-
Мотивація егоцентрична	17,73±0,63	19,53±1,06	1,46	-
Когнітивна свідомість	23,95±0,85	24,89±0,59	0,91	-
Когнітивна обізнаність	16,77±0,80	21,00 ±1,34	2,71	0,05
Продуктивність предметна	22,91±0,97	23,74±0,87	0,64	-
Продуктивність суб'єктна	21,50±0,71	23,05±0,87	1,38	-
Емоційність стенічна	23,32±0,93	26,21±1,11	2,00	0,05
Емоційність астенічна	21,41±0,64	22,32±0,90	0,82	-
Регуляторна інтернальність	25,68±1,01	25,95±0,76	0,21	-
Регуляторна екстернальність	18,55±0,97	20,74±1,34	1,32	-
Труднощі особистісні	21,36±0,62	20,11±1,14	0,96	-
Труднощі операціональні	18,77±1,01	18,68±1,33	0,05	-
Прагнення інструментально-стильові	23,27±0,81	20,95±0,68	2,19	0,05
Прагнення змістовно-сенсові	23,09±0,53	25,79±0,79	2,84	0,05

Висновки. Старшокласникам школи – інтернат «Обдарованість» більше вірять у власні сили, які дають їм можливість впливати на своє життя, та готові до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї. В цілому їм властивий інтернальний локус контролю (внутрішній), який свідчить про упевненість в тому, що сили, які впливають на долю людини, знаходяться усередині нього самого; те, що відбувається з людиною, значною мірою є результатом його активності, і, отже, відповідальність за власне життя лежить на самій людині, а не на інших, зовнішніх відносно нього, силах. Схильність до

самообвинувачення» у старшокласників школи – інтернат пов'язана з тим, що причина їх невдач - вони самі, а причина їх досягнень - хтось інший: «це випадково», «мені допомогли» і т.п. Також старшокласникам школи - інтернат «Обдарованість» притаманна така складова відповідальності як прагнення інструментально-стильові, які спрямовані на затрату великої особистісної енергії, рішучості, бажанням зайняти лідируюче положення при виконанні відповідальних справ.

А старшокласники загальноосвітньої школи вважають себе більш відповідальними за події у сімейному житті, а також вони пояснюють свою слабку активність законами всесвіту та не намагаються щось змінювати в своєму житті, їм властива слабка здатність здійснення діяльності та відповідальність за неї, але вони готові долати труднощі у діяльності. В цілому їм притаманний екстернальний локус контролю. Також їм властиві такі складові відповідальності як когнітивна обізнаність, стенична емоційність та змістовно-сенсові прагнення. Їм характерне поверхнєве розумінням відповідальності, тобто розглядом якоїсь однієї сторони, яка розкриває якості неспецифічного, загального характеру. Але при цьому їм властиво переживати позитивні емоції при виконанні відповідальних справ, а також притаманна обов'язковість та сумлінність, які проявляються при виконанні справ альтруїстичного характеру, спрямованих більшою мірою на соціальне оточення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І.Д. Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Борцова М.В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: [монография] / М.В. Борцова. - Славянск-на-Кубани:СГПИ, 2007. – 125 с.
3. Быков С.В. Диагностика локуса контроля личности в асоциальных подростковых группах / С.В. Быков // Психологический журнал, 2004, том 25, № 3. – С.34-43.

4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев .- Л.: Академия, 1983. – 240 с.
5. Мухлынина О.В. Воспитание ответственности учащихся подросткового возраста : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.В. Мухлынина. – Е., 2007. - 155 с.
6. Никишина О.А. Роль самосознания в развитии ответственного отношения к созданию и реализации жизненных планов в старшем подростковом возрасте [Электронный ресурс] / О.А. Никишина, Т.Е.Федосеева // Электронный научный журнал Современные проблемы науки и образования. 2015. №3. - Режим доступа: <http://perechen.vak2.ed.gov.ru>. (дата звернення 11.04.17).
7. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин. - Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. – 209 с.
8. Прядеин В.П. Половозрастные особенности ответственности личности / В.П. Прядеин. - Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 1998.-291 с.
9. Реан. А.А. Психология изучения личности: Учеб. пособие. / А.А. Реан - СПб., Изд-во Михайлова В. А., 1999. - 288 с.
10. Ушакова Т.Ю. Психологічна структура відповідальності особистості / Т.Ю. Ушакова // Актуальні проблеми практичної психології: збірн. наук. праць Міжнар. наук. – практик. заочн. конф. молодих учених та студентів (18 квітня 2014 року, м. Одеса). – Одеса, 2014. – С.188 – 192